Brussels Studies

La revue scientifique électronique pour les recherches
sur Bruxelles / Het elektronisch wetenschappelijk
tijdschrift voor onderzoek over Brussel / The e-journal
for academic research on Brussels

Collection générale | 2019

Brass'Art in Molenbeek: stadslaboratorium voor “samen doen”

Brass'Art à Molenbeek : laboratoire urbain du « faire-ensemble »

Brass'Art in Molenbeek: an urban experiment in community relations

Nadia Fadil et Maryam Kolly

Traducteur : Annelies Verbiest (AV Translations)

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/brussels/4026>

DOI : 10.4000/brussels.4026

ISSN : 2031-0293

Éditeur

Université Saint-Louis Bruxelles

Référence électronique

Nadia Fadil en Maryam Kolly, « Brass'Art in Molenbeek: stadslaboratorium voor “samen doen” », *Brussels Studies* [Online], Algemene collectie, nr 141, Online op 25 novembre 2019, geraadpleegd op 20 février 2020. URL : <http://journals.openedition.org/brussels/4026> ; DOI : 10.4000/brussels.4026

Ce document a été généré automatiquement le 20 février 2020.

Licence CC BY

Brass'Art in Molenbeek: stadslaboratorium voor “samen doen”

Brass'Art à Molenbeek : laboratoire urbain du « faire-ensemble »

Brass'Art in Molenbeek: an urban experiment in community relations

Nadia Fadil et Maryam Kolly

Traduction : Annelies Verbiest (AV Translations)

Inleiding

- 1 Op 22 maart 2017, exact een jaar na de aanslagen op de luchthaven van Zaventem en in het metrostation Maalbeek in Brussel, opende Brass'Art de deuren in het centrum van Molenbeek. Het café wekte zo'n publieke belangstelling dat er wel honderden journalisten, politici en figuren uit de intellectuele en artistieke wereld aanwezig waren op de avond van de feestelijke opening. Er keken dus heel veel mensen uit naar het evenement. Het café wordt beschouwd als een onderdeel van een breder plan om een wijk en stad te laten herleven die door Amerikaans president Donald Trump recent nog werden bestempeld als hellegat (“hellhole”). Molenbeek is een van de grootste, armste en dichtst bevolkte gemeenten van Brussel en staat al een aantal jaar symbool voor verloedering en opkomend islamisme [zie Fadil, 2014]. De betrokkenheid van verschillende *Molenbeken* bij de aanslagen van 2015 en 2016 in Brussel en Parijs en het feit dat de schuilplaats van Salah Abdeslam (een van de deelnemers aan de aanslag van 13 november 2015) in de gemeente was gelegen, bevestigen al gauw de internationale reputatie van Molenbeek als kweekvijver van jihadisme/terrorisme [EIP, 2017]. De Franse columnist Eric Zemmour opperde destijds zelfs dat Frankrijk beter Molenbeek bombardeert in plaats van Raqqa. Als reactie op deze dystopische visie hebben een aantal Brusselse en Molenbeekse lokale militanten tegeninitiatieven op touw gezet om een ander beeld van de gemeente te geven. Tegen de vooroordelen van geweld en armoede in beschrijven projecten als *#ikben1080*, *#IloveMolenbeek*, *Molen Ma*

Belle, Molengeek, occasionele publieke evenementen en sit-ins georganiseerd door de inwoners Molenbeek daarentegen als een gezellige, ondernemende, creatieve en gulle plek.

- 2 De initiatiefnemers van Brass'Art, een kunstcollectief opgericht door een Belgisch-Marokkaanse stand-upcomedian uit Brussel, vonden het project een kans om samen te komen en een ruimte voor zich te hebben die maatschappelijke en religieuze verschillen overstijgt. Een belangrijke factor voor het succes van het café en eigenlijk van het enorme enthousiasme in de lokale pers bij de opening van het café is de beslissing van de initiatiefnemer om er alcohol te verkopen. In de meeste horecazaken in naburige winkelstraten, zoals de *Gentsesteenweg*, die door Belgisch-Marokkanen worden opengehouden, wordt *halal* eten geserveerd. Het gevolg daarvan is dat de gemeente de reputatie heeft een "moslimenclave" te zijn, waar alcohol moeilijk te vinden is. Het feit dat een Belgische moslim met Marokkaanse roots een café openhoudt waar in het centrum van Molenbeek alcohol wordt geserveerd, werd voor lokale politici al gauw een *verkoopargument*. In de pers wordt Brass'Art bewierookt als een gezellige plek waar niet-islamitische Molenbekenaars zich *eindelijk* kunnen ontspannen en van een pint kunnen genieten in *hun* gemeente zonder daarvoor naar het stadscentrum te moeten gaan. Men hoopt dat het café mensen van buitenaf zal aantrekken en zelfs de gemeente zal laten ontdekken. De aanwezigheid van alcohol is tegelijkertijd echter ook een bron van spanning en discussie geworden tussen de inwoners van de gemeente, en dan vooral die van Marokkaanse afkomst. Terwijl sommigen het initiatief beschouwen als een motor voor diversiteit, bekritiseren anderen de beslissing om alcohol te serveren. Deze laatste groep beschouwt het als een spijtige toegeving aan de lokale overheden. Of als een poging om de "goede moslim" te spelen [Mamdani, 2002]. In sommige gevallen gaat het zelfs zo ver dat mensen het café niet willen binnengaan omdat het "bedorven" is door de aanwezigheid van alcoholische drank, wat alom bekendstaat als verboden (*haram*) binnen de islam.
- 3 Dit artikel neemt het geval van het cultuurcafé Brass'Art, gelegen op het gemeenteplein van Molenbeek, als uitgangspunt van een studie over de ethische ambities en spanningen waarover wordt of kan worden onderhandeld om een gemeenschappelijke ruimte met een pluralistische bestemming op te bouwen. Op basis van een etnografie tussen mei 2017 en januari 2018 wil dit artikel aantonen hoe in het bijzonder de alcoholkwestie verschillende en zelfs tegenstrijdige registers – van discursieve, ethische en affectieve aard – aanvoert en concentreert, die de samenstelling van de openbare ruimte *activeren*. Gedurende vier à vijf maanden hebben de auteurs van dit artikel als vrijwillige "barmaids" in het café gewerkt en ook regelmatig activiteiten van het café bijgewoond. Tijdens die onderdompeling hebben ze constant hun waarnemingen in het café genoteerd. Daarnaast hebben ze tussen september 2017 en januari 2018 zes diepte-interviews met betrokkenen afgenomen, een focusgroep met de vrijwilligers opgericht en gesprekken met spelers uit het verenigingsleven en met handelaars in de buurt gevoerd om een extern beeld van de plaats te hebben. In het eerste deel wordt de plaats voorgesteld, waarbij na een kort theoretisch kader (1) het niet-gecoördineerde karakter van de ruimte duidelijk wordt gemaakt (2). Het volgende deel gaat dieper in op alcohol dat opnieuw wordt besproken als gewoon object (3). Het laatste deel ten slotte staat stil bij de spanningen door de heterogene samenstelling van Brass'Art en in het bijzonder bij het beheer daarvan via de lichamen/praktijken om de morele grenzen van de plaats in stand te houden (4).

1. Het "openbare" als lichaam

- 4 Het kader van de openbare ruimte is hier niet zozeer geïnspireerd door het Habermasische ideaaltypische begrip, namelijk het "openbare" begrepen als het gevolg van een reeks discursieve uitwisselingen tussen rationele actoren met bewuste intenties en (half-)geformaliseerde doelstellingen (volgens het model van de *homo economicus*). We nemen daarentegen een inductieve en pragmatische definitie van het "openbare" aan, dat meer wordt beschouwd als het product van een creatieve verstrengeling [Ingold, 2010] of als een complexe reeks van interacties en/of verbindingen tussen mensen en niet-mensen [Latour, 2006]. In dat kader kunnen er discursieve, materiële maar ook zintuiglijke of lichamelijke interacties zijn. Bovendien, en volgens dezelfde denkwijze, is er geen sprake van om uit te gaan van geheel en al opzettelijke interacties, noch van volledig gecontroleerde interacties. Het is wel veeleer zaak om naar voren te brengen dat het "openbare" zich ontplooit door een stroom van toevallige, onverwachte en niet te voorziene interacties. In die zin kan de openbare ruimte worden vergeleken met een knooppunt van spanningen, dat voortkomt uit een heleboel iteraties, materialiteiten, affecten en lichamelijke prestaties [Mazarella, 2009; Navaro-Yashin, 2012; Massumi, 1995].

- 5 Een aantal studies in het domein van de *conviviality studies* trachten meer inzicht te krijgen in de kwestie van het samenleven in stadsagglomeraties, die plaatsen van *superdiversiteit* worden genoemd [Nowicka en Vertovec, 2014; Wessendorf, 2014]. Terwijl sommige van deze studies vooral focussen op de strategie van de "burgerlijke onverschilligheid" om het beheer van meervoudige registers te vatten [Wessendorf, 2014: 394], benadrukken andere studies meer het affectieve aspect van de dagelijkse schikkingen op deze plaatsen [Ahmed, 2004; Navaro Yashin, 2012]. In het bijzonder de optiek van Ash Amin [2008, 2015] hamert op het feit dat gezelligheid geen vanzelfsprekendheid is maar daarentegen resulteert uit de vermenging, in tijd en ruimte, van menselijke en niet-menselijke lichamen die zelf aan de basis liggen van ontwikkelingen, ontplooiingen en sociale activering. In dat kader vloeit de *aanvaarding van het verschil* niet voort uit een bewuste erkenning van het (menselijke of niet-menselijke) anders-zijn maar is het een gevolg van een pragmatische, affectieve (en vaak niet-expliciete) verschuiving binnen een specifieke plaats.

- 6 De focus op alcohol in deze tekst is ten slotte *ingegeven* door de actor-netwerkteorie (ANT) en -methodologie, die een analytische filter voorstelt waarbij de *materie* een van de bevoorrechte waarnemingspunten is van de sociale wereld die tot stand komt [Akrich *et al.*, 2010; Latour, 2006: 231-245]. Het object alcohol wordt bijgevolg benaderd als een bijzondere materiële plaats waardoor de bestaande relaties zich herdefiniëren en/of nieuwe interactiepunten creëren [Muniesa en Callon, 2009]. Door op die manier te focussen op de niet-menselijke actoren en hun handelingsvermogen, kan er meer inzicht worden verkregen in de fysieke ruimte, waarbij de actie voor de actoren wordt beschouwd. Een lokale plaats zoals het café Brass'Art, waar het sociale (het "openbare") (nog) niet gestabiliseerd is, biedt een uitstekende toegangsdeur naar verhitte plaatsen, waar de "onzekerheid van actie" – zoals Latour het noemt – overheerst [Latour, 2006]. In het kielzog daarvan gebruiken we onder andere het pragmatische begrip *gehechtheid* om deze plaats te beschrijven [Callon en Rabeharisoan, 1999; Latour, 2000; Hennion, 2010, 2013]. De ontwikkeling van dit concept is bedoeld om de idee van het *Zelf* als

autonome entiteit te challengen, waarbij alle subjectiviteiten omgekeerd worden beschouwd als het product van relaties. Het doel van dit artikel is dus om te begrijpen in welk opzicht Brass'Art een centrale plaats voorstelt, waar de (ethische) gehechtheden (opnieuw) worden samengebracht, en om de bemiddelende rol van materiële zaken – alcohol – in dit proces duidelijk te maken.

2. De wil om te geloven: Molenbeek *reclaimen*

Molenbeek is ook mijn stad
geenszins het al dan niet geknoopte gat
waar sommigen het voor verslijten
Ze trumperen zich,
soit, die sommigen die zelf
zijn den erreur
Muilebeij, gaa voêtkafoon
't es nen onneur,
eie ma vast?
ge hebt uzelf niks te verwijten.
Filip Van Zandycke, 22.03.2017
(Gedicht voor Brass'Art)

- 7 De oprichter van Brass'Art legt uit dat hij het idee kreeg om een café te openen toen hij het verlaten gebouw op het *Gemeenteplein* zag, dat zou worden gerenoveerd en door het gemeentebestuur zou worden verkocht. Hij ging aankloppen bij de lokale overheid in de hoop een manier te vinden om de ruimte als autonoom cultureel centrum te kunnen gebruiken. Dat was al geruime tijd een ambitie. Hij slaagde erin een deal te sluiten met de gemeenteraad: in het jaar vóór de start van de renovatiewerken mochten hij en zijn team de ruimte gratis gebruiken op voorwaarde dat ze er een cultuurcafé zouden openen. Door crowdfunding (*growfunding*) konden ze met een bescheiden budget de ruimte opfrissen en inrichten. Aan de lotsbestemming van het project waren geen garanties verbonden vanaf de datum waarop de gemeente met de renovatiewerken zou starten. Maar dat Brass'Art zo'n grote impuls kreeg, zette een zekere druk op de gemeente en vormde een (poging tot) ontmoediging om deze enorme ruimte op de privémarkt te gooien. De initiatiefnemer van het cultuurcafé zei nog: "De dag dat ik vernam dat Nicolay¹ [nvdr. een bekende ondernemer en ontwikkelaar van barconcepten in Brussel] zijn oog had laten vallen op het gebouw, moest ik het hebben. Het laatste dat we nodig hebben, is nog een Walvis² [nvdr. naam van een bar van Nicolay] in de wijk. Het is belangrijk dat we deze ruimte *terugvorderen*, dat we ze niet in handen van ondernemers laten terechtkomen."
- 8 In korte tijd is Brass'Art erin geslaagd om zich in Brussel te positioneren als rizomatische³, gewaardeerde en notoire structuur die deel uitmaakt van de artistiek-culturele wereld. Politici, sociaal werkers, kunstenaars maar ook de inwoners gebruiken de ruimte om een waaier van redenen: werk, koffiepauze tussen twee boodschappen, artistieke *stage*⁴ of gewoon, openbare toiletten. Hoewel de waarden van openheid – vermenging, diversiteit en gezelligheid – ideologische labels voor de plaats zijn, primeren acties er boven ideeën. De plaats afficheert geen echte ideologische of politieke ambities: *wat men ter plaatse doet* (en *breekt*) is belangrijker dan de identiteit van de plaats. Het is trouwens door de inspanningen van de organisatoren en

vrijwilligers dat de plaats nog bestaat. De onzekerheid omtrent de duurzaamheid en het voortbestaan van het project⁵ versterkt dit aspect ook, aangezien de mogelijkheid om in het *hier en nu* te investeren wordt versterkt, ook al leidt deze handelswijze “in the making” tot stress en herhaalde bijstellingen op het vlak van organisatie. Brass'Art functioneert als een plaats die absoluut niet wordt ontregeld door zijn open en ongedefinieerde karakter –om Abdoulmaliq Simone [2003] te parafraseren– maar daarentegen net door dat karakter wordt geactiveerd dankzij de constante, onfeilbare inzet van actoren [zie ook Van Den Broeck, 2016].

3. Ethiek rond alcohol

- 9 “Koffie maken is niet zo eenvoudig als het lijkt!”, waarschuwt de verantwoordelijke ons op onze eerste dag als vrijwillige *barista's*. De grote espressomachine, inclusief toestel om melkschuim te maken, is een van de pareltjes van het etablissement en de coördinatrice van de vrijwilligers is er erg trots op, vooral omdat ze de machine zelf heeft gevonden in een tweedehandswinkel. De verantwoordelijke geeft ons een snelcursus: welke bonen je moet gebruiken, hoe je ze moet malen, hoeveel druk je moet zetten om perfect melkschuim te maken, voor een latte of cappuccino. Dat het van het grootste belang is om deze technieken te beheersen, blijkt wanneer het moment gekomen is om *NosNos* te maken. Deze koffie bestaat voor de helft uit koffie en de andere helft uit melk (*nos* betekent “helft” in het Arabisch) en is een grote klassieker in Marokko. In een speciaal zakje zitten donkerdere bonen om deze gemalen koffie in een afzonderlijk toestel te maken. Bovendien wordt de koffie geserveerd in een doorzichtig glas met oor, een ondertasje en een lepel. Het was vrij ongebruikelijk om deze koffie op andere plaatsen te drinken dan in Brusselse cafés gedomineerd door mannenvolk. Brass'Art hoopte op die manier dan ook de aandacht te trekken van voorbijgangers van Marokkaanse origine. En inderdaad, bij herhaalde gelegenheden, vooral tijdens festiviteiten op het gemeenteplein en op marktdagen, kwamen jonge en minder jonge Marokkanen, zowel mannen als vrouwen, het café binnen om een *NosNos* te drinken, binnen of op het terras.
- 10 Bier serveren was makkelijker. Op de bierkaart van Brass'Art staan klassiekers zoals *Westmalle*, maar ook heel wat bieren van microbrouwerijen in de stad. *Brasserie de la Senne*, *Brussels Beer Project* en *Brasserie du Renard* zijn enkele populaire merken die opvallende “topscorers” geworden zijn in Brussel en die je terugvindt in hippe Brusselse bars voor *young urban professionals*, ook wel yuppies genoemd. Hoewel de initiatiefnemer van het project rond het cultuurcafé zijn best doet om de smaak van alle geserveerde biersoorten toe te lichten, blijft zijn kennis hierover beperkt als niet-drinker. Meestal geeft hij gewoon het flesje aan de klant, die het bier zelf uitschenkt in een aangepast glas. De verantwoordelijke van de vrijwilligers neemt daarentegen graag haar tijd om de klanten het uitgebreide smakenpalet te beschrijven. En zij vindt het wel belangrijk om het bier uit te schenken: ze zorgde er telkens voor dat het bier dat ze de klanten gaf een mooie, lichte schuimkraag had.
- 11 De aanwezigheid van alcohol en *NosNos* is allesbehalve triviaal. Eigenlijk spelen ze een belangrijke rol in de afbakening van de identiteitsgrenzen van de plek. Deze producten treden namelijk op als evenveel symbolische indexeringen en vectoren van herkenning voor de bezoekers, aan wier behoeften Brass'Art tracht te voldoen. Maar het symbolische gewicht van beide producten is niet hetzelfde. Bier krijgt immers veel

aandacht van de buitenwereld en is zelfs een van de redenen om het cultuurcafé te prijzen of te bekritisieren.

"Nadat ik klaar ben met de afwas en wanneer ik een moment alleen ben met de coördinator achter de toog, vraag ik hem: 'Je voelt je dus goed bij heel deze alcoholkwestie?'. Het was niet de eerste keer dat die vraag aan bod kwam. Al tijdens het eerste gesprek had ik gezegd dat ik verwonderd was over zijn beslissing om alcohol te verkopen. Hij heeft toen bevestigd dat hij bewust lang heeft nagedacht over deze keuze. Vóór de controverses die hij heeft ontketend. 'Nee, ik voel me daar goed bij ... Ik heb er een gerust gevoel bij. Het is niet iets dat me bezighoudt. Weet je, ik heb er met verschillende personen over gepraat. (...) Maar daarna heb ik er onder andere met Hamid (een welbekend en zeer gerespecteerd moslimintellectueel) over gesproken. Ik was heel blij om hem in het café te zien bij de opening en ook daarna. Hij is ook als een van de eersten een lezing komen geven in Brass'Art. Het was zijn manier om het initiatief moreel te steunen. Ik herinner me trouwens nog een gesprek met Aziz, die me heel erg heeft geholpen door me een cruciale vraag te stellen. Hij zei me namelijk het volgende: 'Het belangrijkste is hoe jij je erbij voelt. Voel je je moreel gekweld? In conflict?' Ik heb hier lang over nagedacht. Ik had het gevoel van niet. Ik voel geen gram negativiteit over dit onderwerp, er is niets dat me een slecht gevoel geeft. En dat heeft me echt geholpen. (...) Weet je, in de islam is de houding tegenover alcohol niet zo duidelijk als je denkt. Er wordt over gedebatteerd. Maar ik waag me niet aan deze theologische discussies. Het is niet aan mij om te zeggen dat alcohol halal is. Dat interesseert me ook niet. Het is vooral vanuit het oogpunt van mijn persoonlijke ethiek dat ik een gerust gevoel heb." Waarnemingsnota's, NF, 14 juli 2017

- 12 In de uitgelichte passage bespeuren we meerdere motivatielagen die aan de basis van de beslissing liggen: enerzijds is de affectieve modaliteit significant en verwijst die naar het register van de "gevoelens" (ten aanzien van alcohol). Doordat hij zich goed voelt bij de kwestie van de verkoop van alcoholische dranken, doordat hij geen innerlijk conflict voelt, aanvaardt hij deze keuze⁶. De verwijzing naar het gevoelsmatige zet hem er echter niet toe aan om een emotionele toestand te beschrijven – die losstaat van het rationele beraad [Lutz, 1986]. Er is meer sprake van de verschillende wegen die het praktische oordeelsvermogen⁷ volgt als hefboom voor actie en besluitvorming. De moraliteit of ethiek krijgt diepgang door de lagen van dagelijkse beslissingspraktijken. Het gaat om een netelige zoektocht naar evenwicht, waarbij gebruik wordt gemaakt van het morele affect – een geheel van houdingen en/of halfbewuste en niet-bewuste toestanden die in de literatuur "gewone ethiek" worden genoemd [Lambek, 2010; Jouili, 2015].
- 13 Dat neemt niet weg dat deze beslissingspraktijk samenhangt met een stilzwijgende gehechtheid aan de moslimtraditie. Naast zijn persoonlijke gevoel denkt de projectcoördinator na over de argumenten met betrekking tot het verboden karakter (*haram*) van alcohol, wat blijkt uit de organisatie van lezingen en betogen over de islam in Brass'Art. Dat die lezingen en betogen worden georganiseerd, brengt immers indirect morele steun en deugdelijkheid in het cultuurcafé (zie verder). De vraag die zich stelt, is de volgende: hoe kun je op één lijn zitten en op je gemak zijn met je eigen sociale determinanten (familiale en religieuze socialisatie)? Onze hypothese is dat we hier een spel van regulering tussen vrijheid en determinisme waarnemen. Een spel waarbij men zichzelf in zekere zin bedwingt, waarbij men de *juiste verhouding* ten opzichte van de eigen gehechtheden opbouwt (bijvoorbeeld het feit van gehecht te zijn aan het verbod op alcohol). De juiste subjectieve indeling zal diegene zijn waarbij men *zich goed voelt*: het bereiken van deze mate van *agency* kunnen we met de woorden van

Latour de "middenvorm" noemen [Latour, 2000: 21], geen lijdende of bedrijvende vorm maar een vorm die het ene met het andere verbindt.

- 14 Daarom hoeft deze beslissing zeker nog niet te worden gereduceerd tot een ethiek met islamitische grondslagen. In heel wat omstandigheden wordt de bekommernis om het al dan niet verboden karakter van alcohol uitdrukkelijk opgeschort voor een meer utilitaristische en instrumentale benadering van dit object, namelijk dat men door de verkoop van alcoholische dranken alle kosten kan dekken of zelfs financiële winst kan maken. Of de historische relativiteit van de verhouding tot alcohol in de moslingemeenschap wordt als argument naar voren gebracht⁸. Dit soort argumentatie *de-ethiseert* alcohol, waardoor het een gewoon object wordt dat niet wordt geacht voorzien te zijn van zo'n morele prijs. Het is belangrijk te zeggen dat deze beweging noch neutraal, noch passief is. Alcohol "gewoon" maken impliceert een actieve inwerking op de ethische en affectieve voorschriften, met een tweeledig resultaat: het islamitische *ethos* niet *challengen* of in diskrediet brengen en een nieuwe blik op alcohol werpen (door het opnieuw te historiseren). Een laatste argument plaatst het verzet tegen alcohol in een breder misverstand over de betekenis van "café" voor Marokkanen en moslims. De migrant van Marokkaanse afkomst associeert cafés historisch gezien met pejoratieve ervaringen van geweld, discriminatie en losbandigheid. Vanuit deze invalshoek wordt alcohol als object een object dat zich bevindt in een netwerk van objecten en dat een historische volgorde vastlegt voor een groep migranten die het met een specifieke connotatie bekleden.

"Het is altijd hetzelfde liedje, zegt de initiatiefnemer van Brass'Art. Hij verwijst daarmee naar een gesprek dat hij de avond voordien had met een bekende activist van de Brusselse antiracistische linkse partij. De man vroeg of hij niet bang was dat het café bijdraagt aan de gentrificatie van de wijk: 'Gaat u niet alleen vooral yups aantrekken van de andere kant van het Kanaal? Gaat alcohol de moslims niet *de facto* wegjagen?' De coördinator van het café steekt, ontstemd en zelfs geërgerd, een monoloog af: 'Maar wat die kerel niet begrijpt, is dat het geen moslims zijn maar mensen uit de buurt die net zoals ik in Molenbeek zijn opgegroeid met een sterk vooroordeel over cafés, bistro's en brasserieën. Waarom? Omdat het café de reputatie heeft van een plaats waar geweld overheerst en waar er vechtpartijen zijn, een sombere plek waar mannen alleen vanaf 9 uur 's morgens al gaan drinken, en waar WIJ, Marokkanen, niet altijd welkom waren. De mensen van hier dachten zeker dat het zoiets zou worden. Maar er is tijd nodig om het anders te doen. Om ervoor te zorgen dat ook kinderen hiernaartoe komen. Dat er een andere sfeer heerst. We moeten ons de dingen stap voor stap weer toe-eigenen.' En om te besluiten, zegt hij: 'Eigenlijk heeft het meer te maken met vooroordelen over cafés dan met alcohol.'" Waarnemingsnota's, MK, 11 augustus 2017

- 15 Door deze motivatielagen stellen we een actieve (her)investering van het café (in de betekenis van slijterij) vast om de respectabiliteit van de plaats te waarborgen. Het volgende deel gaat dieper in op deze vraag, namelijk hoe men de morele grenzen van een openbare ruimte instelt en in stand houdt.

4. Een morele ruimte cultiveren

"Ik sta samen met de vrouw van de initiatiefnemer van Brass'Art achter de toog, terwijl we een informeel *praatje* slaan. We draaien op halve kracht, het is heel kalm in het café. Ik vertel haar over een gesprek dat ik onlangs had in Brass'Art. Op een namiddag knoopte een dertigjarige Marokkaanse, met een hoofddoek vol bloemen, een gesprek aan met mij. Onze tafels stonden naast elkaar. Ik was die dag wat

vroeger aangekomen in het café, voordat ik aan mijn shift moest beginnen. We begonnen te praten over het culturele programma en op een bepaald moment tijdens het gesprek zei ze plots: 'Ik kom liever niet tijdens concerten.' Dat verraste mij toch wel een beetje en ik vroeg haar dus: 'Waarom niet?' Ze antwoordde dat ze alles wist over de avondactiviteiten (want ze had ze op Facebook gevolgd). Maar de activiteiten worden gefilmd en daarna op de website gepost, zei ze. 'En ik wil hier niet gezien worden. Ik wil niet dat mijn moeder, die hier vlakbij woont (ze wijst het huis aan), me ziet wanneer het hier stampvol is.' Wanneer ik de vrouw van de initiatiefnemer van Brass'Art deze anekdote vertel, moet ze glimlachen. Peinzend denkt ze luidop: 'Weet je, de moeders die hier komen ... voor hen is dit geen café maar een vereniging. Ze bezoeken een culturele structuur. En ik denk oprecht [ze pauzeert even] dat die vrouwen in het begin zelfs niet merken dat er alcohol wordt geserveerd. Dat valt hen pas later op.'" Waarnemingsnota's, MK, 8 augustus 2017

"Het is zaterdagmiddag. Het is warm weer en het gemeenteplein zit afgeladen vol. De gemeente Molenbeek organiseert namelijk een toernooi thaiboksen. In het midden van het plein staat een grote boksring opgesteld, waar een honderdtal mensen rond staan, vooral jongeren maar ook enkele oudere mannen en vrouwen. In het lege café is het heel rustig. Een paar mensen – klanten maar ook niet-klanten – zitten buiten op het terras of op de banken en zijn naar het spel aan het kijken. Ik neem de bediening over van de coördinatrice van de vrijwilligers, die boodschappen moet doen om de keuken van Brass'Art te bevoorraden. Ik sta dus alleen achter de toog. Amper een tel later komt een grote, Marokkaanse man van middelbare leeftijd binnen. Hij vraagt me om enkele tafels af te ruimen, waarop nog enkele lege flesjes bier en lege glazen staan. Ik ga meteen naar buiten om de tafels schoon te maken, waaraan de man samen met een groepje mannen heeft plaatsgenomen. Ondertussen had ik hem herkend: hij was de gemeentelijke schepen van Sport. De groep doet me van ver teken om te bestellen. Ik leg uit dat we enkel aan de bar bedienen en ga weer achter de toog staan. Terwijl ik de plank schoonmaak, komt een kleine man die er Marokkaans uitziet alleen het café binnen en hij stapt op mij af. Hij wil iets om te drinken, maar hij weet nog niet zo goed wat. Hij vraagt me naar de drankkaart. Ik geef hem de kaart en op dat ogenblik komt een van de mannen van het groepje dat buiten zit naar me toe om een bestelling te plaatsen. Terwijl ik zijn bestelling klaarmaak (frisdrank en koffie), legt de man uit dat hij niet goed weet wat te kiezen. Ik toon hem de keuze aan dranken: warme of koude dranken, alcoholische en niet-alcoholische dranken. Hij kijkt naar de toog en zegt met gedempte stem: 'Een biertje.' Ik vraag hem welk biertje. Hij vraagt een Jupiler. Ik leg hem uit dat we hier enkel ambachtelijk bier van Belgische brouwerijen serveren. Ik laat hem de keuze aan bieren op de kaart zien. Hij kiest uiteindelijk een bruin bier en ik stel hem een bier van de *Brasserie du Renard* voor. Hij stemt in. Hij drinkt zijn bier aan de toog, met zijn gezicht naar mij gericht en met zijn rug naar de deur aan de straatkant. Ik doe verder met mijn schoonmaak en de man vraagt me plots of ik Marokkaanse ben. Ik antwoord bevestigend. Daarop steekt hij een monoloog in het *Darija* af: 'Weet je, vroeger was het hier anders. Ik woon hier al 46 jaar. Ik ben naar hier gekomen toen ik 10 jaar was. Ik ben van Tanger. Maar het was anders. Het was veel beter toen ik hier toekwam. Er was veel meer leven, niet zoals nu. Zoals dat boksevent dat ze nu organiseren. Dat zie je niet vaak. Dat doen ze maar eens in de zoveel tijd.' Ik vraag hem wat hij vroeger dan zo leuk vond. 'Wat kan ik zeggen? Het was gewoon anders [*ash ghan gol lek*]. Alles was gemengd [*Dunya kanet mkhalta*], en dat was beter [*kanet hsan*], niet zoals nu [*Mashi bhal daba*].' De man zet zijn monoloog voort. Hij drinkt zijn bier op en bestelt een tweede. Dan komt een andere man binnen, ook van Marokkaanse afkomst maar wat ouder. Ik schat hem ongeveer 60 jaar. Hij komt naar voren, in de richting van de toog, en bestelt een koffie. Plots merkt hij dat de man naast hem een pint aan het drinken is. Ik krijg een lichtjes ongemakkelijk gevoel bij deze man, die zich omdraait en wat wegloopt van de bar. Zelf draai ik me ook om, enerzijds om de koffie te maken en anderzijds om een nieuw flesje bier te openen (voor de oudere

man en de jongere man). Het ongemakkelijke gevoel wordt groter. Ik geef de kop koffie aan de man (ik plaats de koffie op de toog). De man komt naar de bar, neemt de koffie en bedankt me in Darija – ‘bedankt, meisje’ [*shukran benti*]. Vervolgens loopt hij snel het café weer uit.” Waarnemingsnota’s, NF, 9 juli 2017

- 16 Een inclusieve ruimte creëren is een evenwichtskunst. Contrasterende gevoeligheden en affecten zijn noodzakelijk om een gedeelde ruimte te creëren. Zo'n evenwichtskunst gaat gepaard met een gevoel van ongemak, met een constant gevaar voor vallen en falen. De hoedanigheid van verboden drank (*haram*) van alcohol in de moslimwereld⁹, en de diasporische omzetting ervan in Brussel, maakt er een zone van ongemak van voor de organisatie van Brass'Art. Alcohol fungeert als een actor die de sociale ruimten zorgvuldig van elkaar scheidt in functie van de etnisch-religieuze affiniteiten. Als “verdeler” maakt alcohol het mogelijk om de scheidingslijnen tussen moslims en niet-moslims, godsdienstigen en atheïsten, het Zelf en de Ander te schetsen. Alcohol introduceren en verkopen in een café als Brass'Art vormt in die zin voor velen een overtreding van de islamitische normen, alsook inmenging. Het eigenlijke probleem is niet enkel het feit dat men een product verkoopt dat erom bekendstaat verboden te zijn binnen de islam, maar ook dat men zwicht voor de “blanke blik”: “blanken willen behagen”. De confrontatie tussen diegenen voor wie een flesje bier gelijkstaat aan vermaak en gezelligheid en diegenen die hierin een teken van anders-zijn (m.a.w. het feit dat men *blank* of niet-moslim is) of ongeoorloofdheid zien, kan *de facto* structurerend worden voor de organisatie van de ruimte. De bovenstaande etnografische fragmenten instrueren sommige van deze spanningen. Daaraan zie je ook wat er gebeurt wanneer de scheidingslijnen vervagen en hoe er bijgevolg wordt onderhandeld over de wrijvingen die in het kielzog daarvan ontstaan [Fadil, 2009].
- 17 In het eerste fragment wordt de gedeelde sociale ruimte duidelijk ingedeeld op basis van tijd, ruimte en zichtbaarheid. Overdag wordt de plaats gezien als respectabel. Deze hoedanigheid van respectabiliteit wordt eveneens aangeduid door de emische codering ervan als “vereniging”. De aanwezigheid van alcohol is bijgevolg geen “disruptieve” ervaring maar je zou kunnen zeggen dat die aanwezigheid gedomesticeerd is binnen deze gedeelde sociabiliteit. De avondconcerten en de toenemende sociale drukte veranderen het café echter in een ruimte van duidelijk consumentisme en hedonisme, op basis van de alcohol. Het gebruik van de ruimte in tijd en ruimte beperken, betekent zoveel als onderhandelen over een verhouding tot die ruimte als respectabele ruimte en zich op basis daarvan ertoe verbinden. Het tweede fragment geeft daarentegen een heel andere situatie weer, waarbij alcoholgebruik niet langer voorbehouden is voor de niet-islamitische andere maar opgenomen is in een gemeenschappelijke morele sociabiliteit overdag. De diverse partijen (“voor” of “tegen” alcohol) zitten vast in een stilzwijgende samenwerking die deze discrete aanwezigheid van (alcohol)gebruik – min of meer – toestaat. En deze aanwezigheid is discreet om het morele karakter van de sociale ruimte niet te verstoren. Dergelijke onderhandelingen¹⁰ zijn dagelijkse kost in Brass'Art en er worden andere concrete *waarborgen* mee geassocieerd: geen alcohol serveren voor de middag en aan personen in kennelijke staat van dronkenschap, de avondactiviteiten beëindigen om 23 uur en *huiselijke* afbeeldingen gebruiken op sociale media (foto's van warme Marokkaanse dranken – NosNos en muntthee –, van gerechten als *m'semen* (Marokkaanse pannenkoeken) of van traditionele soepen zoals *bissara* en *harira*).
- 18 Bovendien is de plaats regelmatig het toneel van allerlei soorten feesten en activiteiten die uitgesproken verankerd zijn in de Maghrebijnse of islamitische traditie. Tijdens de

ramadan worden er spontaan *iftars* (de eerste maaltijd na zonsondergang) georganiseerd. *Gnawa*-optredens en -workshops bekleden een centrale plaats in het culturele programma en het fragment hiernaast toont het *Mawlid*-feest ter herdenking van de geboortedag van de profeet.

"Vanavond vieren we Mawlid in Brass'Art. 'De herdenking van de geboorte van de profeet van de islam', kondigt de poster aan. De avond begint met een lezing van Hamid, gevolgd door een sessie *sama*, spirituele liederen onder de begeleiding van een gevestigd lid van een Marokkaanse *soefi*-groep in Brussel. Op het event zijn een veertigtal mensen aanwezig, vooral mannen van Marokkaanse afkomst tussen 30 en 50 jaar. Maar er zijn ook enkele vrouwen van diverse leeftijden aanwezig. De groep begint te zingen. Afsluiten doet de groep met enkele soera's uit de Koran en fragmenten van lofliederen ter nagedachtenis aan de profeet Mohammed. In de geïmproviseerde concertzaal wiegen de mensen in het publiek met hun armen terwijl ze het hele optreden lang de woorden herhalen onder begeleiding van de vijf zangers. Er is een interessante juxtapositie tussen het spirituele evenement en de tentoonstelling van foto's ter ere van de *Black Panthers*. Aan de muur hangen namelijk foto's van zwarte mannen en vrouwen, van grote wagens en van spandoeken waarop staat 'we strijden niet tegen de huidskleur, we strijden tegen verdrukking!'. Waarnemingsnota's, MK, 1 december 2017

- 19 De viering van Mawlid is bijzonder interessant gezien het controversiële karakter ervan, dat de voorbije jaren nog toegenomen is. Ondanks de massale aanwezigheid in de moslimwereld sinds de 13e eeuw werd de viering van de geboortedag van de profeet altijd gezien als een betwiste innovatie (*bid'ah*). Hoewel dit ritueel in de loop der eeuwen door vele geleerden is goedgekeurd, werd het tegelijkertijd door andere beschouwd als een onrechtmatigheid [Tarsitani, 2007; Katz, 2008; Schielke, 2012]. De voorbije decennia werd deze laatste benadering versterkt door de wahabitische en reformistische interpretaties die het Mawlid-ritueel veranderen in een slagveld voor de voorvechters van *gemeenzame* vormen van de islam. Naar aanleiding van het Mawlid-feest profileert Brass'Art zich als promotor en "host" van gewoonten die recent als *onorthodox* werden bestempeld. De vrouw van de coördinator van Brass'Art zegt bijvoorbeeld dat ze zich bewust is van de polemiek rond deze viering: "Het wordt niet overal gevierd, zoals in bepaalde landen. Toen we klein waren, vierden we het. We aten gebak. We amuseerden ons. Het was een leuk feest dat families samenbracht." De grote bijeenkomst van mannen en vrouwen en de lofliederen in combinatie met extatische gebaren en *dhikr* suggereren een buitengewone saamhorigheid, wat zeldzaam is in traditionele religieuze ruimten (zoals moskeeën). Het feit dat deze vieringen op een areligieuze plek plaatsvinden, buiten teruggetrokken kringen en soefi-ordes, – een gebruikelijke plaats voor consecratie – wijst op de wens om ze openbaar te maken. Deze wens om gewoonten te laten herleven en te viëren, zien we ook bij het *Amazigh*-nieuwjaarsfeest en de trance-opwekkende *Gnawa*-optredens. Dergelijke vieringen in een stedelijke diasporische context bevestigen een hernieuwd kader van sociale interacties, dat ook de komst van nieuwe vormen van eenheden toelaat: de intracommunautaire (moslim)eenheid en/of de multiculturele eenheid (moslims en niet-moslims). In het geval van Mawlid bijvoorbeeld ontplooit zich (intracommunautair) een gedeelde morele ruimte waar de moslimethiek prevaleert. Maar in andere gevallen zien we niet-moslims de optredens bijwonen. Voor hen is dit een gelegenheid van cultureel contact, waardoor het culturele en/of religieuze anders-zijn toegankelijk wordt. De hoge mate van saamhorigheid tijdens de trance-opwekkende *Gnawa*-dansoptredens vormt in dit opzicht een uitbreiding van de opvatting die Amin biedt van de openbare ruimte. Een opvatting die een aanvaarding

van en/of schikking met het intuïtieve en precognitieve *verschil* impliceert. Via deze optredens wordt de "pragmatische rede" van het dagelijkse leven, die primeert in de steden van de *superdiversiteit* (fenomeen van "massa en energie die het Zelf overschrijden"), sterker door momenten van vreugde, muziek en dans. Deze rituelen zijn niet gewoon maar tekenen van (cultureel of religieus) verschil of vormen van exotisme. Ze vormen talen en technieken die de begrippen eenheid en verschil binnen een open, onbeperkt *ethos* reëel maken.

Besluit

- 20 Het artistieke gemeenschapscafé Brass'Art opende op 22 maart 2017 de deuren, één jaar na de aanslagen in Brussel. Het werpt zich op als een collectieve ruimte die het negatieve imago van de gemeente tracht te counteren en die de *toe-eigening* ervan weer opeist (*reclaim*) ten aanzien van het gentrificatieproces dat er terrein wint. Een van de meest omstreden beslissingen in het kader van de vestiging van deze gemeenschappelijke ruimte is om er alcohol te serveren. De wrijvingen die de aanwezigheid van deze niet-menselijke actor heeft teweeggebracht [Latour en Callon, 1991], trok bovenal onze aandacht, alsook de bestaande onderhandelingsstrategieën in dit kader. Deze aandacht is gegrond omwille van twee belangen: enerzijds het kennistheoretische belang en anderzijds het politieke belang.
- 21 Het eerste (kennistheoretische) doel van dit artikel was om de opbouw van het "immanente" samenleven processueel en materieel te maken. Daarvoor hebben de auteurs de affectieve, niet altijd bewuste determinanten ervan bestudeerd, maar ook de determinanten van "objectale" aard (m.a.w. de niet-menselijke actoren, zoals de ruimtelijkheid). Zo werd vastgesteld dat terwijl het controversiële object *alcohol* het "open" karakter van Brass'Art (als plaats waar personen uit de Maghrebijnse immigratie van Molenbeek komen) potentieel bedreigt, de inclusie van andere artefacten (zoals de koffie NosNos, het culturele programma en de zichtbaarheid op sociale media) het mogelijk maakt om het "ethische", "etnische" en "fatsoenlijke" karakter ervan te beschermen. Het tweede doel was van politieke aard. In de context van de gentrificatie in Brussel is de veronderstelling van openheid in het hegemonistische discours vaak gekoppeld aan alcoholgebruik, wat een indirect beeld geeft van "de moslim" als recalcitrant tegen het samenleven. Het gentrificatiebeleid bestaat namelijk niet alleen uit infrastructurele herinrichtingen van wijken. Het impliceert vaak ook de co-existentie van verschillende ethisch-affectieve registers. De casestudy Brass'Art weerspiegelt op lokale microschaal echter de gevolgen van deze co-existentie op het vlak van affecten en habitus (copresentie van actoren met gevoeligheden en diverse religieuze voorkeuren). Dit artikel tracht aan te tonen dat het subtiële hernieuwde evenwicht van de machtsverhouding tussen meerder- en minderheden niet zozeer het resultaat is van bewuste onderhandelingen of strategieën van "burgerlijke onverschilligheid" maar wel van pragmatische en praktische aanpassingen die zelden als dusdanig zijn gethematiseerd. Zo'n handelswijze – die we "in the making" noemen – verdedigt de pragmatische benadering van ons artikel, want het samenleven wordt niet in abstracto gecreëerd maar resulteert daarentegen uit de dagelijkse confrontatie van en onderhandeling over velerlei affecten.

We danken het team van Brass'Art voor hun opmerkingen op de vorige versies van dit artikel (in presentatieformaat), maar ook Farid El Asri, Salman Sayyid, Nilufer Göle en Warda Hadjab.

BIBLIOGRAPHIE

AHMED, S., 2004. *The Cultural Politics of Emotion* Edinburgh. Edinburgh: Edinburgh University Press.

AKRICH, M., BARTHE, Y. en MUNIESA, F., 2010, *Débordements : Mélanges offerts à Michel Callon*, Parijs: Presses des Mines. Beschikbaar op het adres: <https://books.openedition.org/pressesmines/703?lang=fr>

AMIN, A., 2008. Collective culture and urban public space. In: *City. Analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*. 03/04/2008. Vol. 12, nr. 1, pp. 5-24.

AMIN, A., 2015. Animated Spaces. In: *Public Culture*. 01/05/2015. Vol. 27, nr. 2, pp. 239-258.

CALLON, M. en RABEHARISOAN, V., 1999. La leçon d'humanité de Gin. In: *Réseaux*. Vol. 95, nr. 4, pp. 197-233. Beschikbaar op het adres: https://www.persee.fr/doc/reso_0751-7971_1999_num_17_95_2159

CALLON, M. en LATOUR, B., 2006. Le grand Léviathan s'apprivoise-t-il ? In: AKRICH, M., CALLON, M. en LATOUR, B., *Sociologie de la traduction. Textes fondateurs*. Parijs: Presses des Mines. Beschikbaar op het adres: <https://books.openedition.org/pressesmines/1181?lang=fr>

DELEUZE, G. en GUATTARI, F., 1980, *Capitalisme et schizophrénie 2 : Mille plateaux*. Parijs: Les éditions de Minuit.

EIP, 2017. *Molenbeek and violent radicalisation: 'a social mapping'*. Brussel: EIP European Institute of Peace

FADIL, N., 2014. Brussels as a landscape of fear: containing "Otherness". In: PETER, F. en ORTEGA, R., *Islamic movements of Europe*. Londen, New York: I.B. Tauris.

FADIL, N., 2009, Managing affects and sensibilities: The case of not-handshaking and not-fasting. In: *Social Anthropology*. 23/10/2009. Vol. 17, nr. 4, pp. 375-511. Beschikbaar op het adres: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1469-8676.2009.00080.x>

INGOLD, T., 2010. Bringing Things to Life: Creative Entanglements in a World of Materials. In: *NCRM Working Papers* (niet gepubliceerd). 22/07/2010. Nr. 5/10. Beschikbaar op het adres: <http://eprints.ncrm.ac.uk/1306/>

HENNION, A., 2010, Vous avez dit attachements ?. In: AKRICH, M., BARTHE, Y. en MUNIESA, F., 2010, *Débordements : Mélanges offerts à Michel Callon*, Parijs: Presses des Mines. p. 179-190. Beschikbaar op het adres: <https://books.openedition.org/pressesmines/703?lang=fr>

HENNION, A., 2013. D'une sociologie de la médiation à une pragmatique des attachements. In: *SociologieS, Théories et recherches*. 25/06/2013. Beschikbaar op het adres: <http://sociologies.revues.org/4353>

JOUILI, J. S., 2015. *Pious practices and secular constraints. Women in the Islamic Revival in Europe*. Stanford: Stanford University Press.

KATZ, M. H., 2008. Women's Mawlid Performances in Sanaa and the construction of "popular islam". In: *International Journal of Middle East Studies*. 08/2008. Vol. 40, nr. 3, p.467-484.

LAMBEK, M., 2010. *Ordinary Ethics. Anthropology, Language an Action*. New York: Fordham University Press.

LATOUR, B., 2000, Factures/fractures. De la notion de réseau à celle d'attachement. In: Micoud, A. en Peroni, M. (dir.). *Ce qui nous relie*. La Tour-d'Aigues: L'Aube éditions. p. 189-208.

- LATOUR, B., 2006, *Changer de société. Refaire de la sociologie*. Parijs: La Découverte.
- LUTZ, C. 1986. Emotion, Thought, and Enstrangement: Emotion as a Cultural Category. In: *Cultural Anthropology*. 08/1986. Vol. 1, nr. 3, p. 287-309
- MAMDANI, M., 2002. Good Muslim, Bad Muslim: A Political Perspective on Culture and Terrorism. In: *American Anthropologist*. 09/2002. Vol. 104, nr. 3, p. 766-775. Beschikbaar op het adres: <https://anthrosource.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1525/aa.2002.104.3.766>
- MASSUMI, B., 1995. The Autonomy of Affect. In: *Cultural Critique*. 10/1995. Nr. 31, p. 83-109.
- MAZARELLA, W., 2009. Affect: What is it Good for? In: DUBE, S. *Enchantments of Modernity: Empire, Nation, Globalization*. Londen: Routledge. pp. 291-309.
- MUNIESA, F. en CALLON, M., 2009. La performativité des sciences économiques. In: STEINER, P. en VATIN, F. *Traité de sociologie économique*. Parijs: PUF. p. 289-324.
- NAVARO-YASHIN, Y., 2012. *The Make-Believe Space: Affective Geography in a Postwar Polity*. Durham: Duke University Press.
- NOWICKA, M. en VERTOVEC, S., 2014. Comparing convivialities: Dreams and realities of living-with-difference. In: *European Journal of Cultural Studies*. 08/2014. Vol. 17, nr. 4, p. 341-356.
- SCHIELKE, S., 2012. *The Perils of Joy. Contesting Mulid Festivals in Contemporary Egypt*. Syracuse: Syracuse University Press.
- SIMONE, A., 2003, For the City Yet to Come: Remaking Urban Life in Africa. In: Mapping Africa, Conférence. Barcelona. 17/02/2003.
- TARSITANI, S., 2007. Mawlid: Celebrating the birth of the Prophet in Islamic religious rituals and wedding ceremonies in Harar. In: *Annales d'Ethiopie*. Vol. 23, p. 153-176.
- VAN DEN BROECK, J., 2016. "Whose city will this be?" *An ethnography of urban development and uncertainty in Nairobi, Kenya*. Doctoraatsproefschrift in sociale en culturele antropologie. Leuven: KU Leuven.
- WESSENDORF, S., 2014. 'Being open, but sometimes closed'. Conviviality in a super-diverse London neighborhood. In: *European Journal of Cultural Studies*. 08/2014. Vol. 17, nr. 4, p. 392-405.

NOTES

1. Frédéric Nicolay, een bekende ondernemer en ontwikkelaar van barconcepten in Brussel.
2. Bar die wordt uitgebaat door Nicolay.
3. De term "rizoom" is overgenomen van Gilles Deleuze en Félix Guattari en verwijst naar een kennistheoretisch en beschrijvend model dat zich verzet tegen het boomvormige, hiërarchische en causalistische organisatiemodel waarbij de elementen zogezegd de takken zijn die zich verder ontwikkelen vanaf een basis (wortels en stam van de boom). In dit model daarentegen hebben elk van de elementen altijd en overal een onderlinge invloed op elkaar.
4. Naast zijn functie als ontmoetingsplaats worden in Brass'Art ook kunstzinnige activiteiten en tentoonstellingen van meer of minder bekende figuren georganiseerd. Dit aspect is van fundamenteel belang voor de initiatiefnemer, die ervan droomde een cultureel centrum te openen om de lokale talenten binnen etnische en culturele minderheden te steunen.
5. Op het ogenblik van het onderzoek waren er absoluut geen garanties met betrekking tot de toekomst van het project. Die hangt af van een deadline die het gemeentebestuur aanvankelijk op maart 2017 had vastgelegd en vervolgens tot na de verkiezingen van

oktober 2018 had uitgesteld. In het kader van de projectoproep van de gemeente Molenbeek hebben een deel van de betrokkenen bij het project van het cultuurcafé een nieuw dossier (project rond een café-restaurant) ingediend bij het gemeentebestuur met het oog op een verlenging van de huurovereenkomst: het dossier is als eerste gerangschikt, wat wil zeggen dat de heropening van Brass'Art#1080 wordt verwacht in het najaar van 2019. Ondertussen werd de formule wat uitgebreid, want in maart 2019 opende Brass'Art#1020 de deuren in Laken.

6. Als kunstenaar, stand-upcomedian en publieke actor die betrokken is bij de realisatie van allerlei soorten artistieke projecten in Brussel, staat de coördinator van Brass'Art erom bekend een praktiserend moslim te zijn en een zeker belang te hechten aan zijn moslimidentiteit. Zo herinnert hij ons aan zijn kritische openbare stellingname ten aanzien van een Brussels toneelstuk waarin het gebed het mikpunt van spot is.

7. Praktisch oordeelsvermogen wordt hier begrepen in de Aristotelische betekenis (*phronesis*), waarbij het morele oordeelsvermogen niet lijkt op een cognitief of moreel kader voorafgaand aan de actie, maar veeleer ingebed is in de handelingen.

8. De starheid van de banden met alcohol in cafés en winkels zou een recente, volkomen nieuwe ontwikkeling zijn, die wijst op een terugkeer naar striktere en conservatievere vormen van de islam in een aanzienlijk deel van de gemeenschap, vooral bij de jongere generaties. Zo herinnert hij zich nog enkele Marokkanen die winkels uitbaatten waar alcohol werd verkocht. Nu zou men dit bestempelen als iets "dat niet mag".

9. In de Marokkaanse context wordt alcohol vanuit moreel oogpunt afgekeurd en alcoholgebruik strikt aan banden gelegd. Terwijl Marokko een wijnindustrie heeft en alcohol heel vlot terug te vinden is in heel wat restaurants en cafés voor toeristen, wordt alcoholgebruik in het openbaar nog altijd beschouwd als een immorele handeling, een soort van verwestering.

10. Nog bij wijze van voorbeeld moeten we de evocatie van geduld (*sabr*) in de interviews vermelden met betrekking tot het beheer van de affecten die in Brass'Art in het spel zijn: op basis van constante – temporele en affectieve – betrokkenheid kan dit ethos niet worden gereduceerd tot doorzettingsvermogen: het wordt een middel om het sociale te veranderen.

RÉSUMÉS

Dit artikel neemt het geval van het cultuurcafé Brass'Art, gelegen op het gemeenteplein in Molenbeek, als uitgangspunt van een studie om meer inzicht te krijgen in de opbouw van een stedelijke gemeenschappelijke ruimte met een pluralistische bestemming. Op basis van een etnografie tussen mei 2017 en januari 2018 wil dit artikel aantonen hoe de aanwezigheid van alcohol op deze plek verschillende en zelfs tegenstrijdige registers – van discursieve, ethische en affectieve aard – aanvoert en concentreert, die de samenstelling van de openbare ruimte activeren. De casestudy van Brass'Art is emblematisch omdat die op lokale microschaal de gevolgen weergeeft van een co-existentie tussen actoren met gevoeligheden en diverse religieuze voorkeuren. Volgens een pragmatische methodologie tracht dit artikel aan te tonen dat het subtiele hernieuwde evenwicht van de machtsverhouding tussen meerder- en minderheden niet zozeer het resultaat is van bewuste onderhandelingen of strategieën van "burgerlijke onverschilligheid" maar wel van praktische aanpassingen van het principe van "samen doen".

Ce papier prend le cas du café culturel Brass'Art, situé sur la place communale de Molenbeek, comme point de départ d'une étude qui vise à comprendre la construction d'un espace commun urbain à vocation pluraliste. Basé sur une ethnographie entre mai 2017 et janvier 2018, cet article veut montrer comment la présence de l'alcool dans ce lieu mobilise et concentre des répertoires divers, voire contradictoires – de types discursif, éthique et affectif – activant la constitution de l'espace public. Le cas d'étude de Brass'Art est emblématique en ce qu'il reflète à l'échelle micro et locale les implications d'une coexistence entre acteurs avec des sensibilités et des orientations religieuses diverses. Suivant une méthodologie pragmatiste, le papier essaie de démontrer que le subtil rééquilibrage du rapport de force entre majoritaires et minoritaires ne se fait pas tant par des négociations conscientes ou des stratégies d'« indifférence civique » que par des ajustements pratiques au principe d'un « faire-ensemble ».

This paper takes the case of the Brass'Art cultural café located on the municipal square of Molenbeek, as a starting point for a study aimed at understanding the construction of a common urban space with a pluralistic purpose. Based on an ethnographic study between May 2017 and January 2018, this article aims to show how the presence of alcohol in this space mobilises and concentrates diverse and even contradictory repertoires – of a discursive, ethical and emotional nature – behind the creation of public space. The Brass'Art case study reflects at the micro and local level the implications of the coexistence of agents with different religious sensitivities and orientations. According to a pragmatic methodology, this paper tries to demonstrate that the fine tuning of the balance of power between the majority and the minority takes place not so much through conscious negotiations or strategies of “civic indifference”, but through practical adjustments in keeping with the principle of community relations.

INDEX

Trefwoorden openbare ruimte, gentrificatie, immigratie, multiculturalisme

Keywords : public space, gentrification, immigration, multiculturalism

Mots-clés : espace public, gentrification, immigration, multiculturalisme

Thèmes : 3. démographie – immigration – société multiculturelle

AUTEURS

NADIA FADIL

Nadia Fadil is hoofddocente en verbonden aan het Interculturalism, Migration and Minorities Research Center (IMMRC) van de KU Leuven, waar ze lesgeeft en onderzoek verricht naar kwesties die verband houden met de islam in Europa, secularisme, etniciteit en racialisering aan de hand van een poststructuralistische en postkoloniale benadering.

Nadia.Fadil[at]kuleuven.be

MARYAM KOLLY

Maryam Kolly is gastdocente aan de Université Saint-Louis – Bruxelles, waar ze ook het getuigschrift “Sciences sociales et religieuses : l'Islam dans le monde contemporain” coördineert (samen met Farid El Asri). Haar recentste publicatie is: *Diplomate au pays des jeunes. Histoires de travail social, d'école et de quartier. Histoires de drari et de flamands*, Academia, 2019.

maryam.kolly[at]usaintlouis.be